

Veranderende mensbeelden van gedetineerden

Een kort historisch overzicht

C. Kelk*

De gedetineerde mens is in de loop der tijden¹ onderworpen geweest aan afwisselende regimes en visies op de mens, die als gemeenschappelijke eigenschap hadden dat de betrokkenen zuiver *als object* werden behandeld, verstoken waren van enige autonomie of eigen initiatief alsmede van een menswaardig leefniveau. Door hun wandaden hadden ze hun mens-zijn min of meer verbeurd en waren ze erger dan een *persona miserabilis* tot een *res detestabilis* geworden.

Aanvankelijk gold de gevangene als het bezit van de detentor. De detentieomstandigheden konden elk voorstellingsvermogen tarten,² zoals blijkt uit het beroemde werk *The state of prisons* uit 1777 van John Howard, die tal van door hemzelf bezochte gevangenisystemen in Europa met kennelijke afschuw beschreef, waarbij daarentegen de Hollandse gevangenisituatie als tamelijk gunstig werd afgeschilderd (Franke 1990, p. 27). Tot op heden heeft Nederland een zekere humanitaire reputatie behouden.

Uiteraard moest in de gevangenis ontvluchting of opstandigheid tegen elke prijs worden voorkomen, dus dienden de gedetineerden onder permanente controle te worden gehouden. Maar ook toen hoorde bij het concept van het sinds 1599 bestaande rasphuis dat de verbetering

* Prof. mr. Constantijn Kelk is emeritus hoogleraar straf(proces)recht en penitentiair recht aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel is een (beperkte) bewerking van het artikel 'Verschuivende mensbeelden van gedetineerden' van de auteur in de bundel *Humana strafwerk. Liber amicorum Gerard de Jonge, J. Claessen & D. de Vocht* (red.), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2012.

1 Sinds circa 1600 is de opsluiting in de gevangenis als straf steeds meer in de plaats gekomen van de lijf- en doodstraffen, om deze uiteindelijk geheel te vervangen.
2 Zie bijvoorbeeld Rogier 1966, p. 14, die erop wijst dat de tuchthuizen die waren opgezet volgens Coornherts nuttigheidsdenken, alom waren verworpen tot een hel waarin dwangarbeid en duivelse tucht domineerden; ondanks de verlichte ideeën van de Bataafse omwenteling trof Koning Willem I een gevangeniswezen aan dat zich '(nog altijd) in een schandelijke staat' bevond.

van de gevangenen moest worden bevorderd. Het Pennsylvania-stelsel zocht aan het eind van de achttiende eeuw de weg hiertoe in de eenzame opsluiting met de Bijbel, zodat criminogene contacten met medegevangenen uitgesloten waren. Het Auburn-stelsel (te New York) van daarna zag vooral heil in het verrichten van zware arbeid, waarbij men zwijgend in de pas diende te blijven (Franke 1990, p. 98-113). Maar ten slotte werd door het Elmira-stelsel (1860 te Ierland) een 'progressief' systeem voorgestaan, waarin men na een abrupte isolatie stapsgewijs steeds weer een betere klasse kon verdienen. Dit systeem zou later 'een beetje raken' aan de Nederlandse strafwet, die sinds 1886 de voorwaardelijke invrijheidstelling kende (Franke 1990, p. 484). Zo passeerden in het verleden praktijken van cellulaire opsluiting, van tredmolens en van zwijgende rijen gevangenen de revue. Het object van al deze bedrijvigheid moest volgens uitgesproken filosofieën weer tot een voor de gemeenschap nuttig mens worden omgevormd. In feite kwam het bijpassende mensbeeld van de gevangene, voor zover daarvan al kon worden gesproken, paradoxaler wijze neer op het volslagen 'buiten beeld' zijn.³ Voor de volgens het cellulaire stelsel gevangene gold zelfs de benaming: *homo clausus*, de totaal ingesloten mens (Franke 1990, p. 480). Deze was als een voorwerp in een doosje opgeborgen.

Wat hiervan tot de dag van vandaag is overgebleven, zijn de immens grote afhankelijkheid en machteloosheid die de betrokkenen in het penitentiaire bolwerk hebben te ondergaan.

Het is duidelijk dat gevangenen altijd wel hebben beantwoord aan een bepaald beeld, waarop het systeem zich richtte teneinde zijn doelstellingen te bereiken. Het begrip mensbeeld wordt in deze context in uiteenlopende dimensies gebezigd.

1. Dit kan ertoe strekken om de sociale en psychologische achtergronden van de gemiddelde gedetineerde *descriptief* te typeren in de zin van een antropologisch-sociaal mensbeeld.
2. Er kan sprake zijn van een *normatief* mensbeeld, en wel primair bezien vanuit het officiële perspectief van het gevangenisstelsel zelf op grond van de beleidsdoelstellingen en prioriteiten van de justitiële overheid.

3 Dit neemt niet weg dat nog in het begin van de negentiende eeuw het publiek op markt- en feestdagen werd binnengelaten in strafinrichtingen teneinde zich om het armzalige gespuis achter de tralies te vermaken.

3. Het kan gaan om een *normatief* mensbeeld dat wordt gecreëerd door algemeen geldende maatschappelijke, ethische en juridische normen die gericht zijn op een fatsoenlijke en positieve bejegening.

Deze mensbeelden betreffen dus respectievelijk de gedetineerde als behorend tot een bepaalde menselijke en maatschappelijke categorie, de gedetineerde als onderworpen aan specifieke bejegeningssystemen en de gedetineerde als zo volwaardig mogelijk burger. Het ligt voor de hand dat in verschillende perioden uiteenlopende normatieve mensbeelden hebben geconfigureerd, gezien de successievelijke maatschappelijke ontwikkelingen op het terrein van de criminaliteit en de gangbare reacties daarop, met name de gebruikelijke strafpatronen.

De ‘universalistische’ mens na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog is het onomstotelijke besef doorgedrongen dat de mens een wolf kan zijn. Alle giftige condities hiervoor waren als door een sluipmoordenaar in de intermenselijke verhoudingen gezaaid. De overtuiging heerste: ‘Dit nooit weer.’

Op mondiaal niveau werd in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uitgevaardigd, waarvan het eerste artikel een gemengd descriptieve en normatieve inhoud heeft: ‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten en behoren zich jegens elkaar in een geest van broederschap te gedragen.’ Van Boven onderkent hierin een ‘universalistisch mensbeeld’, inhoudende dat ieder mens als van nature jegens zijn medemens solidariteit voelt en respect heeft voor diens gelijkwaardigheid (Van Boven 2011, p. 3). Na alle gruwelijkheden werd alom een sterke aandrang gevoeld om elk systeem dat mensen onder dwang vasthoudt, ook al is dit legaal, zoals de gevangenis, de behandelings- en jeugdbeschermingsinrichting enzovoort, te hervormen tot een hoger niveau van aanvaardbaarheid en legitimiteit. Na de bevrijding kwam in ons land het gevangenisstelsel min of meer als eerste aan de beurt, nu menig moedig verzetsstrijder als slachtoffer van de bezetter het harde gevangenisbestaan zelf had meegemaakt. Voor een drastische hervorming waren in die tijd van wederopbouw en herstel amper middelen beschikbaar. Niettemin moesten humaniteit, indivi-

dualisering en erkenning van de mens in zijn totale verscheidenheid zegevierden. Dit strookte met het beeld van de universele mens. Aldus kreeg de humanisering van het naoorlogse strafrecht, in het bijzonder van het gevangeniswezen, een sterke impuls.

De humanisering van het gevangeniswezen

Omdat op het commune penitentiaire terrein de macht van de staat nu eenmaal bijzonder groot is, kreeg de gemeenschap een zekere invloed toebedeeld op de straftenuitvoerlegging. Deze ontwikkeling voltrok zich langs verschillende wegen. Om te beginnen werd in de Beginselenwet Gevangeniswezen van 1953 op basis van de aanbevelingen van de commissie-Fick (september 1947) bij elke penitentiaire inrichting een Commissie van Toezicht van onafhankelijke burgers voorgeschreven. Deze zou ook wensen en klachten van gedetineerden behartigen. Verder werd meer ernst gemaakt met de reclassering van gedetineerden, nu de resocialisatie als belangrijk beginsel in deze wet was opgenomen. De reclassering als *trait d'union* tussen gevangenis en maatschappij probeerde maatschappelijke waarden binnen de muren te benadrukken en te versterken. Vervolgens zou het daaraan verbonden maatschappelijk werk steeds meer worden geprofessionaliseerd.

In de naoorlogse tijd heerste in hoge mate het paternalisme, dat nu eenmaal verschillende gezichten kent: het beste voorhebben met iemands belangen, maar aan de andere kant de neiging hebben tot betutteling en verhulde machtsuitoefening. Dit laatste is de pejoratieve kant.

De mensbeelden van de Utrechtse School

Ontegenzeggelijk was het gedachtegoed van de Utrechtse School indertijd een vruchtbare inspiratiebron voor de humanisering van het naoorlogse strafrecht (zie Moedikdo 1976, p. 90-154). Het verse wettelijke resocialisatiebeginsel vormde een belangrijk aanknopingspunt. En zoals reeds aangeduid, het *goedwillende paternalisme* met zijn fluwelen dwangmiddelen maakte deel uit van de geest van de tijd. Het bijzondere van de Utrechtse beweging was het *multidisciplinaire* karakter ervan. Onder aanvoering van Pompe en Kempe werkten straf-

rechtsjuristen, criminologen, gedragsdeskundigen, onder wie de psychiater Baan, de penoloog Rijksen en de jeugdrecht deskundige mevrouw Hudig waar mogelijk met elkaar samen. Op grond van hun veelzijdige mensbeschouwing groeide een normatief mensbeeld van de delinquent dat steeds verder en verfijnder werd uitgewerkt. Hierin verscheen deze als volwaardig medemens met een unieke persoonlijkheid, met zijn eigen sociale omstandigheden, een in de straffenuitvoerlegging op een optimale respectering en een zo adequaat mogelijke bejegening mochten rekenen. Voor de Utrechtse vormden ook de on- en verminderde toerekenbaarheid en de verhouding tussen straf en behandelingsmaatregel essentiële thema's.

De genoemde geleerden lieten zich weliswaar primair leiden door ethisch-humane motieven, maar waren geenszins blind voor het feit dat het strafrecht door middel van een dergelijke *individualisering* tevens crimineel-politieke effecten in de zin van speciale preventie trachtte te bereiken. De veiligheid van de samenleving, niet zelden die op lange(re) termijn, is hiermee gediend. Dat is juist de kern van de tbs-maatregel. Baan sprak in zijn oratie van een 'overkoepelend denken', waardoor gezien alle samenwerkende disciplines aan de persoon van de dader ten volle recht zou kunnen worden gedaan (Baan 1952, p. 5).

Kempe verwoordde het mensbeeld van de gemiddelde delinquent als 'een in versukkeling gelopen jonger broertje' dat door middel van hulp, steun en niet in de laatste plaats solidariteit weer op het rechte spoor geholpen moest worden (Kempe 1975, p. 10). Dit broertje paste bij het alom bekende beeld van *de sociaal en psychisch zwakkere mens*, die afkomstig is uit de sociaaleconomisch minder bedeelde bevolkingslagen, met een doorgaans laag scholings- en opleidingsniveau, met een ontbrekend of brokkelig arbeidsverleden, vaak niet tot goede relaties met anderen in staat en bovendien niet zelden alcohol- of drugsverslaafd of psychisch zeer kwetsbaar of gestoord. Velen van hen horen tot de sociaal 'kansarmen'. Dit is de karakteristiek waarmee het gevangeniswezen meestentijds te maken had en nog heeft (zie recentelijk Van der Zee 2012).

Het was de Utrechtse hoogleraar penitentiair recht Rijk Rijksen, die als pionier wordt beschouwd van de geleidelijke ontsluiting van de penitentiaire werkelijkheid voor het publieke oog. Dit deed hij door middel van een origineel empirisch-penologisch onderzoek: hij had honderden meningen van gedetineerden over de strafrechtspleging in Neder-

land uitgelokt, verzameld en naar onderwerp gerangschikt. De bundel, die in 1958 verscheen, droeg als titel: *Meningen van gedetineerden over de strafrechtspleging*.

Penitentiaire hervormingen

Rond 1970 manifesteerden zich eerste, serieuze tekenen van *democratisering* en *juridisering* ten gunste van achtergestelde groeperingen, van arbeiders, armen, huurders, mensen in totale instituten (zoals penitentiaire inrichtingen, psychiatrische ziekenhuizen en jeugdinrichtingen), van studenten, scholieren enzovoort, die hun medezeggenschap en hun rechtspositie gaandeweg zouden zien groeien. Ook de gedetineerden werden geacht zich als categorie mondiger te gaan gedragen. Deze ontwikkeling vergde vanzelfsprekend een diepgaand gewenningsproces. Niet toevallig ontstond met deze maatschappelijke verschuivingen de zogeheten 'sociale advocatuur', die het niet om het financiële gewin ging, maar om het bijdragen aan het ideaal van een grotere sociale rechtvaardigheid.

Een en ander werd eveneens nagestreefd door de in 1971 opgerichte Coornhert-Liga, vereniging tot hervorming van het strafrecht en de strafrechtspleging, die zich beijverde voor het zo veel mogelijk terugdringen van strafrechtelijk optreden (decriminalisering) en voor het verminderen en het vervangen van straffen door mildere soorten sancties (depenalisering). Het besef was gegroeid dat het strafrecht, in het bijzonder de vrijheidsstraf, onevenredig zwaar degenen uit de lagere bevolkingsgroepen treft, dus discriminerend en ook stigmatiserend werkt. Het strafrecht in zijn klassieke vorm was immers bedoeld als *ultimum remedium*, en de vrijheidsstraf daarbinnen als *ultimum refugium*. Ook in de Raad van Europa klonken deze geluiden. Daarnaast werd zowel versteviging van de sociale positie van de justitiabelen nagestreefd als versterking van hun strafprocessuele en penitentiaire rechtspositie.

In de jaren zestig en zeventig bezat Nederland internationaal gezien nog altijd een van de kleinste gevangenisstelsels in relatie tot het aantal inwoners. Onze zogeheten 'prison rate' was wereldwijd opvallend laag. Rond 1970 bedroeg de gemiddelde dagbezetting in onze penitentiaire inrichtingen circa 3.000 gedetineerden. Onze penitentiaire inrichtingen waren doorgaans klein van omvang ('small is beautiful')

en werden niet zelden als toonbeeld beschouwd van goedmoedige verhoudingen tussen gedetineerden en bewaarders: het bekende praatje op de ring, dus het dagelijkse gesprekje waar ieder mens in een afhankelijke positie zo'n behoefte aan heeft, de bemoedigende woorden van de bewaarder tot de gedetineerde die voor de rechter moet verschijnen, de inspanningen van de maatschappelijk werker van de reclassering om de sociale noden van de gedetineerden te lenigen en op te lossen, enzovoort. Dit alles was absoluut onmisbaar. En dat is natuurlijk nóg zo. Maar dat deze verlichtende elementen niet voldoende zijn om de detentiesituatie als geheel meer maatschappijgericht en werkelijk zinvoller te maken, werd duidelijk toen in het begin van de jaren zeventig de samenleving naarstig zocht naar perspectieven voor socialisering en versterking van onderlinge solidariteit tussen de burgers.

In de geest van de juridisering werd in 1977 het beklagrecht voor gedetineerden ingevoerd. Zij zouden kort gezegd kunnen klagen over alle directiebeslissingen die hen persoonlijk in hun rechten en aanspraken troffen. Het was de beklagcommissie van de bij elke inrichting aanwezige en uit onafhankelijke burgers bestaande Commissie van Toezicht die werd aangewezen om over deze klachten een bindende beslissing te geven. De beklagregeling is intussen uitgegroeid tot een geheel eigen volwaardig rechtsgebied, waarin de klachtenbehandeling door de commissie nauwkeurig is voorzien van hoor en wederhoor, van termijnen en van andere nodige rechtswaarborgen. Hetzelfde geldt voor de mogelijkheid van beroep (zowel voor de klager als voor de directie in geval van onwelgevallige uitspraken), voor de behandeling waarvan de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) in Den Haag is aangewezen.

Onder invloed van de detentierechtspraak heeft zich een aantal structurele verbeteringen in de detentiesituatie voltrokken. Dankzij principiële beslissingen is de uitoefening van een aantal grondrechten, zoals privacy, godsdienstvrijheid enzovoort, genuanceerder gewaarborgd, is het genot van enkele basisbehoeften verzekerd of uitgebreid en zijn diverse resocialisatiemogelijkheden verruimd. Hier staat echter tegenover dat soms door bezuinigingen en dergelijke andere verworvenheden weer ongedaan worden gemaakt of ingekrompen.⁴

4 Zoals onderwijsfaciliteiten, re-integratieprogramma's, enz., die alleen nog voor bepaalde categorieën gedetineerden, zoals gemotiveerden, eventueel beschikbaar zijn.

Daarnaast zijn de ministeriële beslissingen inzake plaatsing in een inrichting of overplaatsing naar een andere inrichting⁵ door de beroepscommissie van nadere criteria voorzien (zie Kelk/Boone 2015, p. 93-94).

De beklag- en beroepsregeling betekende een forse stap voorwaarts voor de gedetineerden en is 'de belangrijkste penitentiaire hervorming sinds de opening van het rasphuis' genoemd (De Jonge 2008, p. 15).

De gedetineerde als rechtsburger

Hoewel in de loop der jaren diverse rechtsidealen op het penitentiaire terrein dankzij de bemoeienis van geëngageerde (sociale) advocaten werden verwerkelijkt, zijn er toch nog enkele onvervuld gebleven. Desondanks is het mensbeeld van de lijdzaam berustende gedetineerde gaandeweg verschoven naar dat van de meer actieve gedetineerde als *rechtsburger*,⁶ die in een rechtsstaat hoort te kunnen participeren in recht en rechtsbeginselen en aldus – desgewenst voorzien van rechtsbijstand – aanspraak moet kunnen maken op zijn rechten en zich teweer moet kunnen stellen tegen hem betreffende beslissingen in een met rechtswaarborgen omklede beklagprocedure. Tegelijkertijd spant hij zich niet zelden in voor de rechten en belangen van de gedetineerdenpopulatie als geheel.

Als een hedendaags centraal uitgangspunt geldt bij dit alles dat *de vrijheidsstraf in wezen alleen de bewegingsvrijheid aan de burger ontnemt en zich ervan onthoudt daaraan niet-noodzakelijke beperkingen toe te voegen*. Dit werd in feite al erkend door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in 1975 in de bekende Golder-case.

Hierin werd de vroeger beleden theorie van de 'inherent limitations', die geacht werden als vanzelfsprekend aan de vrijheidsstraf te kleven en dus reeds bij de veroordeling te zijn gegeven, verlaten. Extra beperkingen dienden dan ook uitdrukkelijk als noodzakelijk te worden geëigitimeerd.⁷

In Nederland werd deze zienswijze bijvoorbeeld actueel in de kwestie van gedetineerden in een huis van bewaring die met elkaar wilden ver-

5 Deze beslissingen worden in feite genomen door de vanwege de minister van Veiligheid en Justitie aangewezen selectiefunctionarissen, zie art. 15 lid 3 PBW.

6 De term 'rechtsburgerschap' lanceerde ik in mijn dissertatie: Kelk 1978, p. 25.

7 EHRM 21 februari 1975, Golder v. UK, Serie A, vol. 18.

gaderen. De directie voerde tegen hun verzoek enige onoverkomelijke praktische bezwaren aan (geen beschikbare ruimte, personeelsgebrek, enz.), maar de gedetineerden beriepen zich in kort geding op het grondrecht van vergadering. Het hof achtte echter de door de directie tegen hun verzoek opgeworpen bezwaren voldoende aannemelijk, waarmee de Hoge Raad akkoord ging.⁸

Toenemend instrumentalisme en een punitiever strafrecht

In de jaren tachtig brak een tijdperk aan waarin zakelijkheid, efficiency, doelmatigheid en zekerheid in het maatschappelijk verkeer alom de boventoon gingen voeren. Het nieuwe kwantitatieve, calculatieve tijdperk (met alle technische middelen van dien) overvleugelde in een rap tempo de waarden van voorheen, zoals humaniteit, begrip voor de medemens, inlevingsvermogen en tolerantie. *Het instrumentele denken* kreeg in het strafrecht de overhand. Dit manifesteerde zich uiteraard niet minder met betrekking tot het strafrechtelijk sanctiearsenaal, waarin nieuwe vormen van bureaucratisering het beheer van de penitentiaire en tbs-inrichtingen sterk gingen bepalen.

Tegelijkertijd werd de verzakelijkte samenleving punitiever en het strafrecht repressiever. De enorme toename van steeds langere straffen en de mede daardoor veroorzaakte cellentekorten werden toegeschreven aan de toegenomen zwaardere criminaliteit, zoals drugscriminaliteit en georganiseerde misdaad. Deze laatste ontwikkeling leidde bijvoorbeeld tot de strafbaarstelling van voorbereidingshandelingen, een novum in ons klassieke strafrecht. Dit in tegenstelling tot de zogeheten kleine criminaliteit, waarvoor alternatieve benaderingswijzen werden geprefereerd, alles overeenkomstig het ministeriële plan Samenleving en Criminaliteit van 1985.

Uit de Verenigde Staten was de theorie van Just Deserts overgewaaid, een nieuwe vorm van vergelding – ook wel neo-vergelding genoemd – die de in veler ogen veel te ‘softe’ resocialisatiegedachte wilde inwisselen voor het straffen volgens het harde principe van het verdiende loon. Daarvan zou ook de reclassering de gevolgen gaan ondervinden, nu deze hoe langer hoe meer toezichtstaken kreeg toebedeeld in plaats van de aloude begeleiding. Bovendien werd de reclassering

⁸ HR 25 juni 1982 (anders dan het standpunt van A-G Leijten), *Penitentiaire Informatie* 1982, nr. 78.

meer en meer beteugeld en beknot in haar mogelijkheden. De toegenomen *aandacht voor het slachtoffer* bleek tot gevolg te hebben dat misdrijven steeds meer werden beleefd als inbreuken op de integriteit en de belangen van slachtoffers, in concreto dan wel in abstracto. Er was sprake van een groeiende identificatie met het slachtofferschap, die het vergeldingsgevoel en de verharding van het strafklimaat bevorderde.

Het vijandbeeld van de delinquent

Menig strafrechtsjurist zag deze ontwikkelingen met lede ogen aan en moest de komst onderkennen van een vernieuwd mensbeeld van de justitiabele, namelijk dat van *de vijand* van de gemeenschap en de veiligheid (zie ook Claessen 2010, p. 29, 236; Kelk 1994, p. 8, 11-19). Het is frappant hoe dit beeld door tal van strafrechtelijke auteurs van die tijd, ondanks hun verschillende pluimage, werd gebruikt. Het vijandbeeld kreeg evenzeer zijn neerslag in de fase van de tenuitvoerlegging van straffen. In het gevangeniswezen vonden tal van verstrakkingen plaats, geflankeerd door verzakelijking en groeiend management. Opvallend was dat niet meer, zoals voorheen, werd gesproken over ‘delinquenten’, maar steeds vaker over ‘criminelen’.

De penitentiaire inrichtingen werden groter en bureaucratischer. De aloude directeur werd een moderne manager (als in een bedrijf). Potentiële ontsnappingen werden tegengegaan door het instellen van extra beveiligde afdelingen, naderhand de EBI in Vught, die bij uitstek de uitdrukking is van het vijandbeeld van de gedetineerde.

In de ministeriële nota ‘Werkzame detentie’ uit 1994 werd voor alle gedetineerden een standaardregime aangekondigd dat de minima van de meest basale voorzieningen zou omvatten, terwijl alleen voor de ‘gemotiveerde’ gedetineerden de inhoudsrijke en zinvollere resocialisatieactiviteiten zouden zijn voorbehouden. Hun aantal werd geschat op circa 20% van de gehele gedetineerdenpopulatie. Daarmee werd tevens de basis gelegd voor de scheidslijn die later ook voor de reclaseringsbemoedienis zou gaan gelden: tussen gemotiveerden en niet-gemotiveerden.

De resocialisatie werd in het algemeen als een obsoleet ideaal gezien. Tezelfdertijd werd de gedetineerdenpopulatie er niet makkelijker op: er kwamen steeds meer gedetineerden met andere behoeften en

gewoonten vanwege hun niet typisch Nederlandse achtergrond, steeds meer psychisch zwakke of (soms zeer) gestoorde gedetineerden, terwijl er ook sprake was van een toename van zwaardere delinquenten. Dit alles tezamen heeft het mensbeeld van de gedetineerde gecompliceerder gemaakt, en dit maakte het eenmaal heersende vijandbeeld niet direct gunstiger.

De opkomst van de risicosamenleving en ‘de gevaarlijke crimineel’

Ten slotte brak in de jaren negentig *de veiligheidsideologie* meer en meer door. De *risicosamenleving* werd geboren en vele soorten gevaren en risico's werden behalve als onaanvaardbaar tevens als te voorkomen beschouwd.

Het vertrouwen in de medemens als grondhouding lijkt tanende. Collectieve angst en achterdocht zijn met verontrustende, elkaar vaak versterkende persberichten gemakkelijk te mobiliseren, ook al weet men dat angst een slechte raadgever is. Deze ontwikkeling heeft niet alleen elders, maar ook in ons land – naast de invoering van speciale terroristenwetgeving – een verhardende werking gehad op alle onderdelen van de strafrechtspleging.

Het dominante mensbeeld werd dat van *de gevaarlijke en bedreigende mens*, die zo nodig voor altijd uit de samenleving gebannen moet worden onder het parool: *safety first*.

Het straffklimaat is punitiever en soberder geworden. Het geloof in de beveiligende effecten van een strenger strafrecht is nog steeds bijzonder groot, ofschoon er al lang geen sprake meer is van onze door nog velen te laag gewaande straffen en te mild geachte penitentiaire regimes. Al met al is moeilijk aan de vaststelling te ontkomen dat behalve ons stelsel zelf ook de publieke opinie beduidend repressiever is geworden.

Niettemin heeft een onderzoek naar aanleiding van enige experimenten waarin behalve beroepsrechters ook burgers gevraagd werd om in een aantal echte strafzaken hun oordeel over de op te leggen straf(fen) te geven, uitgewezen dat de lekenoordelen voor een deel niet beduidend verschilden van de rechterlijke oordelen, zeker niet als het om lichtere misdrijven ging, maar dat een ander deel van de lekenoordelen (veel) strenger was dan de rechterlijke oordelen (Ruiter e.a. 2011). Dit weerspreekt in ieder geval de veelvoorkomende veronderstelling

dat ‘de stem des volks gans anders over de gewenste hoogte van de straf denkt dan de stem des rechters’. De vraag daarbij is natuurlijk wél: wie zijn de stem des volks?

Zwaardere straffen en maatregelen

De voortdurende roffel op de veiligheid verdient echter permanent een kritisch analyserende blik. Intussen zijn er sinds ruim tien jaar meer dan dertig levenslang gestraften in de gevangenissen terechtgekomen, hetgeen in vergelijking met de vijftig daaraan voorafgaande jaren een spectaculaire toeneming is. Intussen lijkt het aantal opgelegde levenslange straffen weer dalende te zijn, vermoedelijk vanwege de recente wetswijziging waarbij de maximale tijdelijke gevangenisstraf (voor onder meer moord) van twintig jaar naar dertig jaar werd verhoogd (zie art. 10 lid 3 van het Wetboek van Strafrecht, Sr). Maar de groei van het aantal opsluitingen voor langere en zeer lange tijd lijkt me toch vooral toe te schrijven aan een afgezwakte tolerantie en een versterkte veiligheidsbehoefte.

De veiligheidssanctie bij uitstek is in ons strafrecht de tbs-maatregel. Voor tbs-gestelden die ten minste in twee verschillende inrichtingen gedurende circa minimaal zes jaar behandelingen overeenkomstig ‘the state of the art’ hebben ondergaan en desondanks onvoldoende garantie op verbetering bieden, zijn longstayafdelingen zonder behandeling geopend. Ondanks het hoge professionele gehalte van de tbs-inrichtingen is de systematische *risicotaxatie* hoe langer hoe meer een belangrijk item geworden bij vrijwel elke afweging of beoordeling betreffende de betrokkenen.

Na enkele zeer ernstige incidenten die tbs-gestelden buiten de inrichting hebben veroorzaakt, werd het verlofsysteem veel strenger gemaakt. De veiligheid, in de zin van vermindering van recidivegevaar, die de tbs door geleidelijke (weder)gewenning aan de samenleving nastreeft, kan langs deze weg echter juist in gevaar raken.

Totale incidentloosheid is in justitiële inrichtingen nu eenmaal een onhaalbare realiteit. Maar de veiligheidsideologie toont zich voor dit laatste veelal blind, waardoor de angst van het publiek alleen maar wordt verhoogd, zodat uiteindelijk *het vliegwiel van de veiligheid* niet meer valt te stuiten, ook niet als daarvoor goede redenen zouden zijn.

Statistische mensbeelden

Eveneens staat de betrekkelijk nieuwe maatregel van de plaatsing in een Inrichting voor Stelselmatige Daders (ISD) in dienst van de veiligheid van de samenleving: deze wordt behoed voor stelselmatige overlast in de eerste plaats dankzij de functie van ‘incapacity’ (zolang de betrokkene van de straat is, kan hij geen kwaad aanrichten). Het bijzondere van deze maatregel is zijn duur van maximaal twee jaar, die als een surplus kan volgen nadat de dader gedurende de afgelopen vijf jaar driemaal heeft gerecidiveerd met misdrijven waarvoor hij steeds werd gestraft.

Dit betreft dus een vorm van geprolongeerde detentie voor lieden die tot een bepaalde categorie, namelijk van overlastplegers, behoren zonder dat de aard van de door hen individueel in concreto veroorzaakte overlast op zijn merites in relatie tot de veiligheid hoeft te zijn beoordeeld (zie Moerings 2003, p. 6). De statistische gegevens zijn kortom in dezen bepalend. Daarom kan in casu beter van een *statistisch mensbeeld* worden gesproken.

‘Prospectieve verantwoordelijkheid’ als maatstaf

De veiligheid wordt in het kader van de strafteuitlegging nog anderszins in stelling gebracht. Dit betreft de veiligheid van de samenleving dankzij de terugdringing van recidive als gevolg van specifieke resocialiserende activiteiten tijdens de detentie (bijvoorbeeld de deelname aan erkende integratieprogramma’s).

In 2011 heeft de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie aan de Tweede Kamer zijn plan bekendgemaakt dat individuele gedetineerden, die méér willen dan het voor iedere gedetineerde geldende (sobere) basisregime, zullen moeten aantonen dit serieus aan te kunnen en dus waard te zijn. De staatssecretaris spreekt van ‘de eigen verantwoordelijkheid van de gedetineerde voor zijn persoonlijke detentieverloop’. Dit laatste kan in zijn jargon gesproken ‘promoveren’, maar ook ‘degraderen’ inhouden.

Het onderliggende mensbeeld is dat van *het individu dat wordt aangesproken op zijn eigen verantwoordelijkheid*, dus zijn eigen motivatie, om mee te willen werken aan een versterking van zijn sociale mogelijkheden met behulp van hem geboden gedragsinterventies.

Het beleid wil zich (ongetwijfeld uit economische motieven) selectief richten op uitsluitend de 'kansrijke' gedetineerden, waarbij alle anderen zijn uitgesloten. De 'eigen verantwoordelijkheid' zie ik hier als een eufemisme en noem deze liever 'prospectieve verantwoordelijkheid', ofwel het *in de toekomst* aangesproken kunnen worden op een eenzijdig van tevoren gedecreteerde verantwoordelijkheid.

Zelf heb ik echter veelvuldig waargenomen dat *motivatie* niet zonder meer van alle gedetineerden kan worden verwacht. Het gros van hen komt uit de minder bedeelde en minder geschoolde milieus, waarin motivatie maar al te vaak een onbekend verschijnsel was. Motivatie moet men *leren kennen* en in zichzelf leren ontdekken. Daarbij heeft men vooral eerst deskundige hulp nodig.

Tot slot

Het is duidelijk dat het mensbeeld van de gedetineerde mens door de tijden heen grote veranderingen heeft vertoond. Kort gezegd heeft dit beeld gevarieerd van (aanvankelijk) de mens als verwerpelijk object tot (na de Tweede Wereldoorlog) een medemens behept met waardigheid die resocialisatie of psychische behandeling behoeft en die in de jaren zeventig als rechtsburger in de rechtsstaat van een rechtspositie is voorzien. Vervolgens werd hij in de jaren tachtig met een punitiever wordend strafrecht als een vijand van de samenleving beschouwd en uiteindelijk bij de opkomende veiligheidsideologie sinds de jaren negentig ook nog als gevaarlijk gezien. Hem wordt geen werkelijke resocialisatie meer toevertrouwd, tenzij hij zich gemotiveerd toont om geresocialiseerd te worden. Dit laatste geschiedt onder de noemer van 'eigen verantwoordelijkheid'. De individuele bejegening krijgt langs deze weg een schone schijn, die echter neerkomt op het wegzetten van de meest kwetsbare gedetineerden in hun hok, zodat hun perspectieven nog verder verpauperen. Het daarbij passende mensbeeld lijkt in wezen dat van *de verloren mens* te zijn. Op welke analyse van de eigen verantwoordelijkheid dit is gebaseerd, blijft onbekend. Het Nederlandse gevangeniswezen komt zichtbaar van zijn vroegere verworvenheden terug.

Literatuur

Baan 1952

P.A.H. Baan, *De psychiater in foro. Het overkoepelend denken II* (oratie Utrecht), Utrecht: Oosthoek 1952.

Van Boven 2011

T. van Boven, 'Mensbeelden en mensenrechten', in: A. van Kalmthout, T. Kooijmans & H. Moors (red.), *Mensbeeld, beeldvorming en mensenrechten*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2011, p. 3.

Claessen 2010

J. Claessen, *Misdaad en straf* (diss. Maastricht), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2010.

Franke 1990

H. Franke, *Twee eeuwen gevangen* (diss. Amsterdam UvA), Utrecht: Het Spectrum 1990.

De Jonge 2008

G. de Jonge, *Over de kwaliteit van de detentie* (oratie Maastricht), 2008.

Kelk 1978

C. Kelk, *Recht voor gedetineerden* (diss. Utrecht), Alphen aan den Rijn: Samsom 1978.

Kelk 1994

C. Kelk, *De menselijke verantwoordelijkheid in het strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1994.

Kelk/Boone 2015

Kelk/Boone, *Nederlands detentierecht* (4e druk), Deventer: Kluwer 2015.

Kempe 1975

G.Th. Kempe, 'De publieke opinie en de strafrechter in de laatste halve eeuw', in: G.Th. Kempe e.a., *Dilemma's in het hedendaagse strafrecht*, Utrecht: Ars Aequi 1975, p. 5-22.

Moedikdo 1976

P. Moedikdo, 'De Utrechtse School van Pompe, Baan en Kempe', in: C. Kelk, M. Moerings, N. Jörg & P. Moedikdo (red.), *Recht, macht en manipulatie*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1976, p. 90-154.

Moerings 2003

M. Moerings, *Straffen met het oog op de veiligheid. Een onderneming vol risico's* (oratie Leiden), 2003.

Rogier 1966

J.L. Rogier, *Evolutie der reclasse-ring. Gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Katholieke Reclasseeringsvereniging op 16 december 1966*, Nijmegen: Janssen 1966.

Ruiter e.a. 2011

S. Ruiter, J. Tolsma, M. de Koorn, H. Elffers & P. van der Laan, *De burger als rechter. Een onderzoek naar geprefereerde sancties voor misdrijven in Nederland*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2011.

Van der Zee 2012

S. van der Zee, *Het staatshotel. De bajes, stortplaats van de samenleving*, Amsterdam: De Geus 2012.